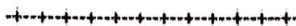

tullantisiz istehsala üstünlük verilməsi, ekoloji prioritetlərin iqtisadi maraqlardan üstünlüyü prinsipi, ətraf mühitə dəyən zərərin minimallaşdırılması, kənd təsərrüfatı istehsalı zamanı qeyri-üzvi, üzvi kimyəvi birləşmələrdən istifadəyə ciddi məhdudiyyət qoyulması, üstünlüyün bioloji vasitələrə verilməsi təşkil edir. Biz belə hesab

edirik ki, ekoloji normativlərin təkmilləşdirilməsi, mövcud ekoloji qanunvericilik bazasının müasir dünya standartları səviyyəsinə uyğunlaşdırılması, regional ekoloji siyasətin əsas postulatlarına aid strategiyaların və fəaliyyət planının işlənilməsi bu funksiyaların əhəmiyyətini daha da artırardır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.«Azərbaycan Respublikasında Ətraf mühitin Mühafizəsi üzrə Milli Fəaliyyət Planı» Bakı, 10 oktyabr 1996-cı il.
- 2.«Ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli proqram» 26 dekabr 2001-ci il.
- 3.AR DSK. «Azərbaycanın kənd təsərrüfatı» Statistika məcmuəsi. Bakı, 2004.
- 4.AR DSK. «Azərbaycanın statistik göstəriciləri 2004», Bakı, 2004.
- 5.DSK. «Azərbaycanda ətraf mühit və səhiyyə 2005» (statistik məcmuə) Bakı 2005, «Səda», 218 s.
- 6.İsgəndərova S.C., «Elmi texniki tərəqqi ilə urbanizasiyanın qarşılıqlı əlaqəsinin ekoloji aspektləri», Bakı, «QAPP-POLİQRAF» nəşriyyatı 2002. 104 s.
- 7.Xəlilov H.A. «Aqrar iqtisadiyyatda sistem transformasiyaları və modernləşdirmə şəraiti» Bakı, «Mütərcim» nəşriyyatı – 2005. 228 s.
- 8.Anne Moxnes Jervell, Beyond food: Towards a multifunctional agriculture», Norwegian Agricultural Economics Research Institute 2003.
- 9.Thilo W.Glebe «Multifunctionality: How “Green” is the “European Model of agriculture”?» Technische University Munchen 2003.
- 10.Eirik Romstad, “Multifunctional agriculture”, Agricultural University of Norway – 2000

AQRAR SAHƏDƏ İSTEHSAL VƏ EMAL SƏNAYESİ ARASINDA İNTEQRASIYA ƏLAQƏLƏRİNİN MAHIYYƏTİ VƏ SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

M.Z.TAĞIYEV, aspirant
Azərbaycan Texnologiya Universiteti

Aqrar-sənaye kompleksinin sistemliliyi bu çoxsahəli təsərrüfatçılıq obyektinin qarşısında duran iqtisadi fəaliyyətlərinin mürəkkəbliyi ilə əlaqədardır. Aqrar-sənaye kompleksi milli iqtisadiyyatın ən böyük sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatının ayrı-ayrı sənaye sahələri ilə iqtisadi və istehsal-texnoloji əlaqələrini fəaliyyət məqsədlərinin bütövlüyündən irəli gələn bir sistemdir. Bu sistem kənd təsərrüfatı ilə ayrı-ayrı sənaye sahələrinin, xidmət, ticarət, elm təminatı və s. bölmələrinin qarşılıqlı fəaliyyətləri ilə səciyyələnir. Kənd təsərrüfatı istehsalının sənayenin ayrı-ayrı sahələri ilə birləşməsi cəmiyyətin inkişafının bütün mərhələlərində, məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ictimai əmək bölgüsünün dərinləşməsi prosesləri ilə sıx əlaqədardır. Məhsuldar qüvvələrin inkişafında fərdi, xüsusi və ictimai əmək bölgüsü vacib stimullaşdırıcı rolunu oynayaraq elmi-texniki nailiyyətlərin bu gənc müasir inkişaf dövrünə qədər yüksəlmişdir.

Bir sıra ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarının istehlakına olan tələbatların gündəndən artması, bazar iqtisadiyyatı şərai-

tində aqrar-sənaye kompleksinin sistemli fəaliyyətini müəyyən edən əsas elementlərdən biri kimi bu kompleksə daxil olan təsərrüfat subyektləri qarşısında yeni vəzifələr qoyur. Aqrar-sənaye müəssisələrində istehsal olunan ərzaq məhsullarının və kənd təsərrüfatı məhsulları sənaye məhsullarının xalq təsərrüfatının başqa sahələrində heç bir əvəzicilərinin olmaması kimi şərtləndirici amillər bu sahənin daimi sahibkarlıq obyektini inkişaf etdirilməsinin və makroiqtisadi səviyyədə tənzimlənməsini tələb edir.

Ərzaq və qeyri-ərzaq məhsulları qrupunun özünün istehlaka daxil olmasına qədər olan mərhələ istehsal, mübadilə və bölgü kimi baş verən mürəkkəb proseslərin yekunlaşma mərhələsidir. Bütün bu məhsulların əldə edilməsi, cəmiyyət tərəfindən istehlak olunan maddi nemətlərin istehsal olunmasına yönəldilən ictimai əməyin və müxtəlif kombinasiyalı resursların cəlb edilməsi nəticəsi olduğu üçün, bunların da səmərəli təşkilini sosial və maddi-texniki xarakterli amillər kompleksindən kənarda həyata keçirmək mümkün deyildir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində aqrar-sənaye kompleksinin sistemliliyinin sosial

aspekti müxtəlif fərdi və ictimai istehsal formalarının mövcudluğu, onları inkişafı və istehsalın məqsədinə təsir etmə amillərinin ibarətdir. Aqrar-sənaye kompleksinin sistemliliyinin maddi-texniki aspekti isə məhsuldar qüvvələrin müxtəlif elementlərinin qarşılıqlı fəaliyyətləri ilə əlaqədardır. Məhz insanın fizioloji, maddi və mənəvi tələbatlarının ödənilməsi bu aspektlərlə müəyyən iqtisadi sistemin elementləri arasında qarşılıqlı əlaqələrin tənzimlənməsi şəraitində baş verə bilər. Belə ki, respublikanın ən vacib kənd təsərrüfatı məhsulları ilə fasiləsiz təminatına şərait yaratmaq üçün, bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə uyğun kompleks təşkilatı, iqtisadi tədbirlər sistemi yaratmaq lazımdır ki, bu da aqrar-sənaye kompleksi sistemində istehsal, bölgü və istehlak mərhələlərinin məqsədyönlü, obyektiv qanunauyğunluqlar əsasında tənzimlənməsini tələb edir.

Aqrar-sənaye kompleksi sistemində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədar olaraq sosial və maddi-texniki amillərin təsirindən funksional sahələri arasında bir sıra dəyişikliklər baş vermişdir. Baş verən dəyişikliklər xüsusi mülkiyyətçilik formalarının yaradılması ilə əlaqədar olaraq istehsal münasibətlərinin tamamilə yeni prinsiplərinə əsaslanır. Bu prinsiplərin həyata keçirilməsi ilk növbədə respublikanın kənd təsərrüfatının özünəməxsus coğrafi, texnoloji, bioloji, sosial-iqtisadi və başqa amillərinin nəzərə alınması baxımından aqrar-sənaye integrasiyasında yeni mərhələdir.

İctimai mülkiyyət formasından xüsusi mülkiyyətə keçilməsi aşağı pilləli istehsal sahələrindəki sadə integrasiya əlaqələriflin yeniləşməsi zərurətlərini meydana çıxardığı kimi, milli iqtisadiyyatın müxtəlif səviyyələrində də buna əsaslı zəmin yaradır. Bu dəyişikliklər sayəsində ilkin yaranmış məqsədlərə nail olmaq üçün, bütün integrasiyalaşma səviyyələrinin tənzimlənməsi zərurətləri meydana çıxır. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində belə tənzimləmələr o vaxt lazımi səmərəni verə bilər ki, aqrar-sənaye kompleksinin əsas istehsal sahəsi hesab olunan kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi, maddi-texniki təchizat, xidmət və s. sahələr drasında mövcud olan istehsal, texnoloji və iqtisadi əlaqələr ümumi və fərdiməndfeləri uyğun şəkildə formalaşsın. Hal-hazırda sahələrarası birbaşa əlaqələrin po-

zulması nəticəsində bu mənafeələr ziddiyyətli xarakter almışdır. Bir sıra obyektiv uyğunsuzluqlardan və subyektiv amillərin təsirindən yaranmış ziddiyyətlərin aradan qaldırılması üçün, yeni mülkiyyət münasibətlərinə uyğun olaraq integrasiyalaşması zəruri olan elementlər arasında təşkilati-iqtisadi münasibətlərin yeniləşməsinə şərait yaratmaq ilkin mərhələlərdə çox vacibdir.

Müasir şəraitdə aqrar-sənaye kompleksinin sistemliliyi sahələrarası integrasiyasının labüdlüyündən irəli gələrək, təbii-tarixi, iqtisadi və sosial amillərin obyektiv qanunauyğunluqları ilə əlaqələndirilməlidir. Aqrar-sənaye integrasiyası obyektiv iqtisadi qanunların fəaliyyəti ilə və ilk növbədə istehsal münasibətlərinin məhsuldar qüvvələrin xarakterinə və inkişaf səviyyəsinə uyğunluğu qanunun təsirindən irəli gələrək, kənd təsərrüfatı və xalq təsərrüfatının ona xidmət edən sahələrində istehsalın son nəticəyə münasibətinin ümumiləşdirilməsi formalarından biridir. Onun əsas mahiyyəti kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının, tədarükünün, saxlanması, emalının və satışının təmin edilməsi üzrə xüsusi mülkiyyətə əsaslanan hərtərəfli inkişaf etmiş çoxnövlü təsərrüfatçılıq sahələrinin söylərinin məqsədyönlü şəkildə əlaqələndirilməsindən və istehsalın vahid texnoloji prosesdə qovuşmasından ibarətdir. Bu proses isə özünü mürəkkəb iqtisadi əlaqələrin formalaşmasında bürüzə verməklə yeni mənafeələrin yaranması kimi konkret məqsədlərin meydana çıxması ilə şərtlənir.

Deməli aqrar-sənaye kompleksinin son məqsədi mövcud regionun əhalisinin kənd təsərrüfatı xammallarından hazırlanmış ərzaq və qeyri-ərzaq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsindən ibarətdir. Bu kompleksin sistemliliyi isə onun funksional fəaliyyətini təmin edən ayrı-ayrı elementlərinin bu son məqsədlərə nail olunmasına yönəldilməsi prinsiplərindən meydana gəlir. Aqrar və sənaye sahələrinin istehsal və iqtisadi əlaqələrinin yaranması, formalaşması və inkişaf etdirilməsi məsələləri çox da qədim tarixi ənənələrə malik deyildir. Bu mərhələ 70-ci illər ərsəfində kənd təsərrüfatına texniki və texnoloji sahələrdə əldə edilmiş yeni elmi-texniki nailiyyətlərin geniş tətbiqi ilə xarakterizə olunur. Kənd təsərrüfatında iri sənaye komplekslərinin inkişafı, emal müəssisələrinin tikilməsi əsasında müxtəlif istiqamətli sahələrarası

komplekslərin meydana gəlməsi məhz bu dövrlərə təsadüf edir. bu dövrlərdə aqrar-sənaye istehsalında xeyli irəliləyişlər baş vermiş, güclü elmi və kadr potensialı formalaşmağa başlamışdır.

İnkişaf etmiş dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, iqtisadiyyatının səmərəli fəaliyyət göstərməsi cəmiyyətdə sosial sabitliyin yaranmasında, hər bir vətəndaşın təşəbbüskarlıq qabiliyyətinin aşkara çıxarılmasında ən mühüm faktor hesab edilir. Bu baxımdan dünyanın əksər ölkələri iqtisadi strukturların fəaliyyət növünün və formasının sərbəst seçilməsinə əsaslanan istehsal münasibətlərinin formalaşmasına üstünlük versinlər. Bu isə iqtisadi sistemi kimi bazar təsərrüfatçılıq sisteminin fəaliyyəti ilə daha çox xarakterizə olunur. İnkişaf etmiş ölkələrdə bazar münasibətləri bütövlükdə iqtisadi sisteminə, təsərrüfat fəaliyyətinin bütün formalarına sirayət etmişdir. Bazar münasibətlərinə əsaslanan iqtisadiyyatın ən başlıca əlaməti iqtisadi fəaliyyətin forma və xüsusiyyətlərinin xarici müdaxilədən azad olmaqla, yalnız qanunlara və insanların iradəsinə tabe olması təsərrüfat müstəqilliyi və təşəbbüskarlığın tam mənası ilə təzahür etməsinə imkən verməsidir. İqtisadiyyatın bu tipini tam genişliyi ilə araşdırarkən məlum olur ki, bazar münasibətləri istehsal, bölgü, mübadilə və ictimai məhsulun istehlakı da daxil olmaqla bütünlükdə geniş təkrar istehsal prosesinə güclü təsir edən mühüm vasitədir. Bu isə bütövlükdə iqtisadi sistemin tipindən və təbiətindən, onun prinsiplərindən və fəaliyyət mexanizmindən asılı olmaqla qanunlar vasitəsi ilə təzahür edir. iqtisadi qanunlar müəyyən sosial-iqtisadi mühitdə fəaliyyət göstərir. İqtisadi fəaliyyət məkanı həmişə mövcud olub, onun mahiyyəti və xüsusiyyəti bütün zamanlarda istər fərdi və istərsə də cəmiyyət miqyasında insanlardan asılıdır.

Cəmiyyətin uzunmüddətli iqtisadi fəaliyyət erasında təhlili göstərir ki, təsərrüfat fəaliyyəti bütün hallarda birbaşa (inzibati) idarəetmə iqtisadi və qeyri-müstəqil (bazar) təsir vasitələri ilə lənzimlənmişdir.

Keçmiş Sovet iqtisadiyyatının təcrübəsində qeyd etmək lazımdır ki, həmin dövrdə iqtisadi sistem daxilində mövcud olan əsas iqtisadi münasibətlər bazar mexanizminin təsiri olmadan birbaşa, effekti və əlaqələri üzərində qurulmuşdur.

Ona görə də sovet dövrünün təsərrüfat mexanizmi əksər hallarda «inzibati-amirlik» sistemi də adlandırılmışdır.

Müasir iqtisadiyyatda isə istehlakçılar arasında hər ikik birbaşa və dolafı əlaqə formasında istifadə olunur. Bütün bunlar isə iqtisadiyyatda plan və bazar mexanizmindən birgə istifadə edilməsinə gətirib çıxarır. Doğrudur, son dövrlər planlı iqtisadiyyatın görünən və görünməyən qüsurları obyektiv və subyektiv faktorlar nəzərə alınmadan qabardılaraq zərərli bir tendensiyanın ön plana çəkilməsinə baxmayaraq tamamilə alternativ mövqeydən yanaşaraq qeyd etmək lazımdır ki/planlaşdırma və ya plan mexanizminin tətbiqi hər şeydən əvvəl müəssisə daxili yə ayrı-ayrı təsərrüfat vahidlərinin planauyğun fəaliyyətini, həmçinin makrosəviyyədə dövlətin tənzimlənmə funksiyalarını əhatə edir.

Bazar mexanizminin fəaliyyət motivlərinin qiymətləndirilməsinə gəldikcə isə o cəmiyyətdə iqtisadi münasibətlərin əsas forması olub. Hər şeydən əvvəl təsərrüfat subyektləri arasındakı əlaqələrdə mühüm rol oynayır. Beləliklə, təsərrüfat həyatında plan və bazar mexanizminin əlaqələndirilməsi probleminin mərkəzində iqtisadiyyatda birbaşa və dolayı əlaqə forması dayanır.

Müşahidə göstərir ki, birinci mexanizmin üstünlük təşkil etməsi inzibati amirlik sistemini, ikinci isə cəmiyyətdə bazar modelini formalaşdırır. Belə qənaətə gəlmək mümkündür ki, bazar mexanizminin fəaliyyəti özünü tənzimlənmə formasında təzahür edir. Bu tip iqtisadiyyat üçün iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinə hakim mövqe tutan özünü tənzimləmə prosesi xarakterikdir.

Özünü tənzimləmənin xarakterik cəhətlərdən biri də müəssisələrin yaranmasıdır. Bu isə iqtisadi sərbəstlik prinsipinin reallaşmasının mühüm istiqaməti olub, birbaşa iqtisadiyyatın inkişafını stimullaşdırır.

İqtisadi nəzəriyyə və inkişaf sistemi dünya ölkələrinin təcrübəsi göstərir ki, bazar iqtisadiyyatının özünəməxsus çoxsaylı əlamətlərlə xarakterizə olunaraq, onlardan ən başlıcası təsərrüfat fəaliyyətinin azadlığı və müstəqilliyi hesab olunur. təbiidir ki, siyasi, sosial və mənəvi sərbəstlik kimi iqtisadi azadlıq cəmiyyətdə müəyyən hüdudlarla məhdudlaşdırılır. Ona görə ki, o son nəticədə anarxiyaya, iqtisadiyyatda qarşısının alınmaz özbaşınalığa çevrilə bilər. Müşahidələr və araşdırmalar göstərir ki,

ictimai məhdudiyyətlər sistemi olmadan sərbəstliyi bir digəri üçün buxova sevrilir. Eyni zamanda məhdudiyyətlərin olması

sərbəst fəadliyyət üçün şəraitin son həddə qədər buxovlanmasını sübut etmir.

TEKNİKANIN İQTİSADI SƏMƏRƏSİNİN NİSBI YOLLA TƏYİN OLUNMASI

S.Q.İSMAYILOV, dissertant
Azərbaycan ET «Aqromexanika» İnstitutu

Rеспублика Texnikanın iqtisadi səmərəsi hal-hazırda da keçmiş planlı təsərrüfat sistemi üçün yaradılmış metodika əsasında təyin edilir [1]. Ancaq onun nəticələri indiki bazar iqtisadiyyatı şəraitinə uyğun gəlmir və texnikanın iqtisadi səmərəsini düzgün təyin etməyə imkan vermir. Çünki texnikanın iqtisadi səmərəsini təyin etmək üçün istifadə olunan həmin metodika keçmiş planlı təsərrüfat sisteminin qiymətlər siyasətinə, orada hərtərəfli əsaslandırılmış normativ əmsallara, taarif cədvəllərinə, metpdikaların; keyfiyyətinə, işçilərin vahid əmək haqqı sistemində və s. Əsaslanır. İndiki şəraitdə bunların hamısı ləğv edilmişdir. Normalar, normativlər, tariflər, əmək haqqları və digərlər yalnız bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təyin olunur. Ona görə də keçmiş metodikaya əsasən müəyyənləşən iqtisadi səmərəni hər hansı bir əmsal vasitəsi ilə korrekt etmək düzgün nəticə verməz.

Beləliklə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində texnikanın iqtisadi səmərəsinin nisbi yolla təyin olunması daha düzgün olardı.

Hazırda texnikanın istismar dövründə verə biləcəyi iqtisadi səmərə aşağıdakı kimi hesablanır [1, 2]:

$$I_s = (Z'_y - Z''_y) B_w F A \text{ manat,} \quad (1)$$

Burada, Z'_y və Z''_y - müvafiq olaraq baza kimi qəbul edilən və yeni texnika üçün gürülən işlərin xüsusi gətirilmiş xərcləri; B_w - yeni texnikanın orta illik məhsuldarlığı; A - yeni texnikanın orta illik buraxılışı və ya təsərrüfatlarda miqdarı; F - texnikanın istismar dövründə onun illik iqtisadi səmərəsinin toplanma əmsalındır. Bunun qiymətini texnikanın istismar ümründən asılı olaraq aşağıdakı kimi təyin edirlər. [3]

Bu göstərici;

5 il götürülsə, $F=3,79$;

10 il götürülsə, $F=6,75$;

15 il götürülsə, $F=7,6$ qəbul edilir.

Düstur (1)-in köməyi ilə həm yeni, həm də baza texnikası üzrə gürülən işlərin xüsusi gətirilmiş xərcləri aşağıdakı kimi hesablanır:

$$Z_y = \frac{1}{B} (S_x + E_H K_x), \quad (2)$$

Burada, S_x - cari xərclər, manatla; K_x - əsaslı xərclər, manatla; E_H - əsaslı xərclərin səmərəliliyinin normativ əmsalındır. Bunun qiyməti 0,15-0,2 qəbul edilir [1,3].

Öz növbəsində texnikaya qoyulmuş əsaslı xərclər aşağıdakı komponentlərdən ibarətdir.

$$K_x = Q + K_T + K_{ax} \text{ manat,} \quad (3)$$

Burada Q - texnikanın satış qiyməti, manatla; K_T - texnikanın gətirilməsi və quraşdırılması üçün əsaslı xərclər, manatla; K_{ax} - texnikanın istismarı ilə bağlı əsaslı xərclər, manatla.

Texnikanın istismarı zamanı çəkilən cari xərclər isə aşağıdakı kimi hesablanır:

$$S = S_{sh} + S_{am} + S_{at} + S_{tx} + S_{van} + S_{vax} + S_{das}$$

Burada S_{sh} - texnikanın idarə edən əmək haqqı, manatla; S_{am} - texnikanın amortizasiya xərcləri, manatla; S_{at} - texnikanın əsaslı təmir xərcləri, manatla; S_{tx} - texnikanın texniki xidmət və cari təmir xərcləri, manatla; S_{van} - texnikaya tələb olunan yanacaq xərcləri, manatla; S_{vax} - texnikaya tələb olunan yağlama xərcləri, manatla; S_{das} - texnikanın bir iş yerindən başqa iş yerinə daşınma xərcləri, manatla.

Yuxarıda deyildiyi kimi səmərələşdirilmiş texnikanın bir çox göstəriciləri baza texnikasının müvafiq göstəriciləri ilə eyni qalır. Yəni, hər iki texnikanın əsaslı xərclərini eyni götürmək olar:

$$K' = K''$$

Bununla yanaşı əsaslı xərclərin səmərəliliyinin normativ əmsalını da eyni götürmək olar:

$$E'_H = E''_H$$

Cari xərclərin tərkib hissəsini təhlil et-